

Suomalainen asutustoiminta: menestystä vai erehdystä?

Pekka V. Virtanen

Emeritusprofessori
Louhentie 8 F 24, 02130 Espoo
pekkavv@kolumbus.fi

Tiivistelmä. Itsenäisessä Suomessa on toteutettu useita asutustoimeen liittyviä reformeja, niin normaalioloissa kuin sotien seurauksena. Heti itsenäistymisen jälkeen alkoi torpparivapautus ja kohta sen jälkeen myös ”maata maattomille” -tyyppinen asutustoiminta. Viime sotien seurauksena toteutettiin suuri operaatio, jossa maata annettiin siirtoväelle sekä lisäksi rintamamiehille ja eräille muille ryhmille. Suomessa (toisin kuin monessa muussa maassa) maareformit toteutettiin tehokkaasti, ja keskeinen rooli tässä oli maanmittareilla. Asutustoiminnalla saavutettiin asetetut tavoitteet hyvällä menestyksellä, joten ne eivät olleet erehdystä.

Avainsanat: asutustoiminta, maapolitiikka

1 Asutustoiminnan tyypit ja tavoitteet

Seuraavassa tarkastelen itsenäisen Suomen aikana toteutettua asutustoimintaa, jonka päätavoitteita ovat olleet maanvuokraajien aseman parantaminen ja maan antaminen maattomille. Sivutuotteena on yleensä ollut myös yhteiskuntarauhan varmistaminen. Jaan tarkastelun kahteen pääosaan: (a) ”normaaliaikojen” asutustoiminta ja (b) sotien seurauksena toteutettu asuttaminen. Molemmat ovat olleet suuria ja tärkeitä reformeja.

2 ”Normaaliaikojen” asutustoiminta

Normaaliajan asutustoiminnalla tarkoitan tässä sitä asuttamista, joka käytännössä toteutettiin maailmansotien välisenä aikana. Sen kaksi pääpilaria olivat *Lex Haataja* ja *Lex Kallio*, joita tarkastelen seuraavassa. Tarkastelun ulkopuolelle jätän sellaiset asumis- tai omistusoikeuden turvaamistoimet, joilla turvattiin kaupungeissa tai maaseudun tiheästi asutuissa yhdyskunnissa elävien vuokramiesten oikeudet, sekä vuoden 1958 maankäyttölain ja pohjoisimpaan Suomeen liittyvien erityislakien, kuten kolttalaki (1955), porotilalaki (1969), ”allasaluelaki” (1963), mukaiset asutustoimet.

2.1 Torpparivapautus ja Lex Haataja

Maanvuokraajien määrä kasvoi Venäjän vallan aikana varsin suureksi: ennen itsenäistymistä torppareita oli noin 55 000, mäkitupalaisia n. 95 000 ja lampuoteja n. 1500. *Torpparit* olivat itsenäisiä maanviljelijöitä vuokramaalla, *mäkitupalaiset* olivat omalla vuokratontillaan asuvia maatyöläisiä ja ammatinharjoittajia. *Lampuodit* puolestaan olivat kokonaisten tilojen vuokratilajilijöitä.¹

Useissa tapauksissa vuokramiesten asema oli melko turvaton, varsinkin kun monet vuokrasopimukset olivat vain suullisia. Maanomistajat saattoivat häätää torpparit hyvin

keveinkin perustein. Yksi kaunokirjallisuuden elävimpiä kuvauksia hädöistä sisältyy Väinö Linnan *Täällä Pohjantähden alla* -romaanin ensimmäiseen osaan, missä Töyryn isäntä ajaa poliisiin tukemana Laurilan perheen torpastaan. Yksi kuuluisaksi tullut tapaus oli *Laukon lakko* Vesilahdella 1906–07. Sen syynä olivat torpparien huonot olot ja kartanon omistajan H.S.Standertskiöld-Nordenstamin itsepäisyys. Kartanosta häädettiin talvipakkasilla 71 torpparia, 4 lampuotia ja 2 mäkitupalaista. Tämä tapaus oli vaikuttamassa myös lainsäädännön tulevaan kehittymiseen.²

Jo vuonna 1912 oli asetettu komitea tekemään ehdotusta maanvuokrakysymyksen järjestämiseksi ja se sai ehdotuksensa valmiiksi 1914, mutta 1. maailmansota pysäytti tällaisten asioiden käsittelyn. Tämä valmistelutyö oli kuitenkin hyvänä lähtökohtana, kun itsenäisen Suomen Eduskunta antoi 22.1.1918 torpparivapautusta koskevan lakiesityksen. Tämä Lex Haatajana tunnettu laki vuokra-alueiden lunastamisesta (135/1918) tuli voimaan 18.10.1918, mutta käytännössä sitä päästiin soveltamaan vasta 11.4.1919 annetun soveltamisasetuksen jälkeen.

Kun usein mainitaan, että torpparien turvaton asema olisi ollut keskeisenä syynä kansalaissotaan, niin on syytä todeta toisaalta edellä mainittu aikaisempi lain valmistelu sekä varsinaisen kansalaissodan syttyminen vasta hieman em. lakiesityksen antamisen jälkeen. Kansalaissota ei siten ollut tarpeen tämän ongelman poistamiseksi.³ Voidaan myös todeta, että vuokramiehiä taisteli kansalaissodassa sekä punaisten että valkoisten joukoissa.

Lakia valmisteltaessa olivat mielipide-erot suuria. Poliittinen oikeisto vaati vapaaehtoista järjestelyä ja täyttä korvausta maanomistajille. Vasemmisto kannatti linjaa, jossa torpparit olisivat siirtyneet valtion vuokramiehiksi. Lopulliseksi kompromissiksi tuli maalaisliiton kanta, jonka mukaan torppareista oli tehtävä itsenäisiä maanviljelijöitä.⁴ Lex Haataja koski vain yksityismaalla olevien vuokra-alueiden lunastamista, mutta vähän myöhemmin lunastusoikeutta laajennettiin useilla laeilla koskemaan myös erilaisia valtion ja seurakuntien maita.

Torpparivapautus toteutettiin lähes kokonaan 1920-luvulla. Sen tuloksena syntyi n. 47 000 viljelystilaa ja n. 46 000 asuintonttia. Lunastetut alueet käsittivät n. 900 000 hehtaaria.⁵ Kun otetaan huomioon myös edellä todetut muut lait, nousi itsenäisiksi muodostettujen tilojen määrä 126 000:een. Torppia oli eniten Lounais-Suomessa ja vähiten Kaakkois-Suomessa sekä Lapissa.⁶

Torpparivapautuksen merkitystä on vielä muutama vuosi sitten korostanut (jo edesmennyt) kenraali Adolf Ehrnrooth. Itsenäisyyspäivän haastattelussa, joka esitettiin MTV3:ssa 7.12.2000, hän esitti muun muassa, että paras laki mitä Suomen eduskunta on koskaan säätänyt, oli torpparivapauslaki, joka teki maanvuokraajista itsenäisiä maanviljelijöitä. Tällä oli suuri vaikutus myös puolustustahtoon talvi- ja jatkosodassa, kun näilläkin ihmisillä oli omaa maata puolustettavana.

2.2 Maata maattomille ja Lex Kallio

Kun Lex Haataja koski maanvuokraajia, niin Lex Kallion (Laki maan hankkimisesta asutustarkoituksiin 278/1922) avulla hankittiin maata maattomille. Se tuli voimaan vuoden 1924 alusta. Sopivia alueita otettiin ensi sijassa valtion maista, mutta laki toi myös mahdollisuuden käyttää maanhankintaan myös vapaaehtoisia kauppoja ja pakkolunastusta. Eduskunnan oikeistossa levottomuutta herättänyt pakkolunastusuhka osoittautui käytännössä hyvin lieväksi; lain voimassaoloaikana lunastettiin vain runsaat 2 000 ha maata. Tätä asutuslakia ei toteutettu läheskään niin laajasti kuin olisi ollut mahdollista.⁷ Hankituista maista muodostettiin uusia viljelystiloja, mutta niistä voitiin antaa myös lisämaita jo oleviin tiloihin. Lain pohjalta syntyi n. 13 500 pientilaa vuosina 1924–38.⁸

Vuonna 1936 annettiin Lex Kallion tilalle uusi *asutuslaki*, johon ei kuitenkaan sisällynyt mahdollisuutta lunastaa maata uusien tilojen muodostamiseksi. Lain merkitys jäi myös sotien takia vähäiseksi.

3 Sotien aiheuttama asutustoiminta

3.1 Talvisota ja siirtoväen pika-asutuslaki 346/1940

Talvisodan seurauksena menetettyjen alueiden lähes 450 000 hengen suuruinen siirtoväki sijoitettiin jäljelle jääneeseen Suomeen. Tästä väestöstä lähes puolet oli maataloudesta toimeentulonsa saaneita; Suomihan oli tuolloin vielä maatalousvaltainen maa. Kun sota päättyi 13.3.1940, niin jo 28.6.1940 säädettiin pika-asutuslaki. Sen perusteella ehdittiin perustaa noin 8 000 erityyppistä tilaa, mutta toiminnan keskeytti kesäkuussa 1941 alkanut jatkosota.

Siirtoväen asuttamista myös vastustettiin arvovaltaisiltakin tahoilta. Muun muassa kerrotaan Risto Rytin ja Väinö Tannerin esittäneen mielipiteitä, joiden mukaan koko siirtoväki olisi saanut jäädä entisille asuinsijoilleen – siis Neuvostoliiton kansalaisiksi – silloin ei olisi mitään asuttamistakaan tarvittu. Sellainen ”tapa” oli tuttu monien eurooppalaisten rajansiirtojen yhteydessä. Nyt kuitenkin monien poliitikkojen yllätykseksi karjalaiset spontaanisti muuttivat Kanta-Suomeen.⁹ Tietynlaisia suunnitelmia Kannaksen väestön evakuoimiseksi oli kuitenkin tehty jo 1920-luvulta lähtien.¹⁰

Pika-asutuslailla oli myös muita vastustajia, ja samat tahot vastustivat viisi vuotta myöhemmin säädettyä ja myös tehokkaasti toteutettua maanhankintalakia, kuten jäljempänä tarkastellaan.

3.2 Jatkosota ja maanhankintalaki (MHL 396/1945)

Neuvostoliittoa vastaan käyty jatkosota päättyi syksyllä 1944, ja sen seurauksena Suomi joutui luovuttamaan aluetta n. 4,5 miljoonaa hehtaaria. Menetetty alue oli suurempi kuin mihin neuvostojoukot olivat edenneet. Karjalan osuus oli n. 2,5 miljoonaa ha, ja sillä alueella asui pääosa runsaan 400 000 hengen siirtoväestä. Muut luovutetut alueet olivat Petsamo sekä osia Sallasta ja Kuusamosta. Peltoa oli luovutetulla alueella n. 12 % maan koko peltoalasta. Sama 12 % oli myös siirtoväen osuus koko väestöstä.

Välirauhansopimus Neuvostoliiton kanssa solmittiin 19.9.1944, mutta Suomi joutui vielä sotimaan Saksaa vastaan Lapissa. Tämä sota päättyi 25.4.1945 saksalaisten karkottamiseen Suomen alueelta. Taas jouduttiin uuteen asutusurakkaan, jota varten tarvittiin uusi laki, nyt nimeltään *maanhankintalaki MHL*. Tämä laki annettiin jo 5.5.1945 eli samoihin aikoihin kuin koko 2. maailmansota oli Euroopan osalta päättymässä. Lain nopeaa valmistamista nopeutti luonnollisesti siirtoväen pika-asutuslaista saadut kokemukset. Tätä ”peruslakia” täydennettiin tulevana vuosina ”pienemmillä” laeilla, jotka koskivat mm. Petsamon, Sallan ja Kuusamon siirtoväen asuttamista.¹¹

Nyt kuitenkin maansaajien ryhmää laajennettiin huomattavasti siirtoväkeä laajemmaksi. Maansaantiin oikeutetuiksi tulivat myös rintamamiehet, sotalesket ja -orvot sekä ne henkilöt, jotka asutustoiminnan seurauksena menettivät työpaikkansa. Lisäksi voitiin antaa lisämaata liian pieniksi katsotuille tiloille. Tämä maansaajien määrän kasvattaminen merkitsi tietysti huomattavaa lisätyötä ja kasvatti tarvittavan maan määrää. Siirtoväki saikin kaikesta käytetystä maasta vain hieman alle puolet. Muodostetuista viljelysaloista pääosa annettiin siirtoväelle, kun asutotonteista ja -aloista suurin osa meni rintamamiehille.¹² Maata käytettiin myös lisämaaksi oleville tiloille, mutta sitä ei tässä enemmälti käsitellä, koska se ei ole asutustoimintaa.

Maata käytettiin kaikkiaan n. 2,8 miljoonaa hehtaaria, josta n. 1,3 miljoonaa oli valtion maata. Loput hankittiin vapaaehtoisilla kaupoilla ja (pääosin) pakkolunastamalla.

Ensisijaisesti lunastettiin rappiotiloista, tilakeinottelijoilta, yhtiöiltä, seurakunnilta, kunnilta, muilta yhteisöiltä ja harrastelijaviljelijöiltä. Jos näinkään ei saatu tarpeeksi maata, voitiin lunastaa myös toimivista maatiloista, ei kuitenkaan alle 15 peltohehtaarin tiloista (käytännössä tämä raja oli kuitenkin 25 ha). Aktiivitulojen luovutusvelvollisuus riippui myös viljelijäperheen lapsiluvusta: ”ylimääräiset” lapset pienensivät luovutusvelvollisuutta (MHL 50§).

MHL:n tuloksina saatiin suuri joukko erityyppisiä tiloja ja tontteja oheisen asetelman mukaisesti.¹³

	peltoa/tonttimaata ha	metsämaan tuotto enintään m ³	lukumäärä
a) viljelytiloja	6...15	75...125	n. 30 000
b) asuntoviljelytiloja	2...6	kotitarvepuu	n. 15 000
c) asuntotiloja ja tontteja	alle 2	”	n. 56 000
d) kalastustiloja	alle 2	”	n. 700
e) lisäalueita			n. 33 000
f) yhteismetsiä ja -laitumia			n. 1 000

Maata hankittiin yhteensä noin 2,8 miljoonaa hehtaaria, mistä noin 1,3 miljoonaa oli ennestään valtion omistuksessa. MHL:n mukaan käytetystä maasta sai siirtoväki noin puolet ja toinen puoli jakautui muille (lähinnä rintamamiehille).

3.3 Kielipykälä

Yksi maan luovuttamiseen liittynyt ja paljon keskusteluja synnyttänyt yksityiskohta sisältyi MHL:n 92§:ään, jonka mukaan siirtoväen sijoittaminen oli tehtävä niin, ettei ruotsinkielisten ja kaksikielisten kuntien kielellinen luonne muutu. Tämä tulkittiin usein ruotsinkielisten maanomistajien vapauttamiseksi MHL:n rasituksista, mutta samalla säädettiin (MHL 53§), että luovutusvelvollisuuden voi korvata raivaamalla tai raivauttamalla maatalousministeriön osoittamasta paikasta alaltaan 1,5-kertaisen alueen. Näitä ”ruotsalaisraivauksia” suoritettiin melkoisesti varsinkin Keski-Suomessa.¹⁴ Tämän ns. kielipykälän voimakkaimmaksi ajajaksi mainitaan silloinen pääministeri J. K. Paasikivi, joka halusi säilyttää hyvät suhteet Ruotsiin. Ahvenanmaata ei MHL lainkaan koskenut.

3.4 Kuusamon, Sallan ja Petsamon evakkojen asuttaminen

Jatkosodan seurauksena Suomi joutui Karjalan (johon usein luetaan myös menetetyt Suomenlahden ulkosaaret) ohella luovuttamaan Sallan kunnasta n. 5 800 km², Kuusamosta vastaavasti n. 1600 km² sekä 10 500 km²:n suuruinen Petsamon kunta. Näillä alueilla oli asukkaita vastaavassa järjestyksessä noin 4 000, 3 000 ja 5 000. Kahta ensin mainittua varten annettiin jo 20.7.1945 Kuusamon ja Sallan maanhankintalaki (549/1945), joka noudatteli samoja periaatteita kuin MHL. Omaa lakia pidettiin kuitenkin tarpeellisena isojaon keskeneräisyyden takia. Näiden alueiden väestö sijoitettiin kotikunnista Suomen puolelle jääneille alueille.¹⁵

Petsamon osalta säädettiin 1950 laki Petsamosta siirtymään joutuneiden henkilöiden asuttamisesta (549/1950). Tärkeimmäksi asutusalueeksi muodostui Varejoen kylä Tervolassa. Petsamosta siirtyneistä 443 koltasta valtaosa siirrettiin kuitenkin Inarin kuntaan Sevettijärven ja Nellimön alueille. Talouskeskusta kohden annettiin ns. koltalain mukaan enintään kolmen hehtaarin alue.

3.5 Porkkala

Porkkalan alue oli Moskovan välirauhassa 1944 luovutettu Neuvostoliitolle vuokralle 50 vuodeksi. Tämän alueen runsaat 7000 asukasta asutettiin lähiseuduille periaatteessa samalla tavoin kuin muidenkin luovutettujen alueiden asukkaat. Porkkalan siirtoväen etuja puolustamaan perustettiin Porkkalan liitto – Porkkalaförbundet.

Neuvostoliitto kuitenkin päätti jo 19.9.1955 luovuttaa alueen takaisin, ja alue siirtyi Suomen hallintaan tammikuussa 1956. Samana vuonna säädettiin Porkkalan palautuslaki, jolla alueen kiinteistöjen omistusoikeudet palautettiin entiselleen ja myös säädettiin tilanteen vaatimasta taloudellisesta selvittelystä. Siinä otettiin huomioon asukkaan MHL:n mukaan mahdollisesti saamat maat ja lainat. Asukkaat saivat siis entisen tilansa lisäksi pitää MHL:n mukaan saamansa tilat.¹⁶

3.6 Asutustoiminta kaupungeissa

Maanhankintalaki oli alun perin suunniteltu maaseutuoloihin, olihan Suomi vielä tuolloin maatalousvaltainen maa. Laki tuli kuitenkin koskemaan huomattavassa määrin myös kaupunkeja ja kauppaloita, koska kunnat (yhtenä ryhmänä) olivat ensisijaisia maanluovuttajia. Tästä syntyi jo MHL:n valmisteluvaiheissa ongelmia, kun kaupunkien ja Kaupunkiliiton edustajat pitivät varsinaisten asutustilojen muodostamista liian lähelle asutuskeskuksia järjenvastaisena ja epätaloudellisena. Kaupunkeihin liittyi sekin odottamaton seikka, että rintamamiesten rooli tässä asutustoiminnassa kasvoi hyvin suureksi ja huomattava osa näistä, noin 35 000, halusikin tontin asutuskeskuksista.

Lakiin tuli sitten säännöksiä, joiden mukaan ei MHL:n tarkoituksiin saanut lunastaa maata, joilla oli tontti- tai teollisuusalueina huomattavasti suurempi arvo kuin arvo MHL:n tarkoituksiin käytettynä. Samoin laissa kiellettiin muodostamasta viljelys-, asuntoviljelys- tai asuntotilaa alueelle, jolle oli vahvistettu asemakaava tai rakennussuunnitelma. Näiden kaavojen toteuttamista ja uusien laatimista ei myöskään saanut vaikeuttaa. Käytännössä laki vaikutti varsin merkittävästi monien kaupunkien perinteiseen itsehallintoon asuntopolitiikassa ja kaavoituksessa.¹⁷

Helsingin kaupungin luovutusvelvollisuus oli noin 11 000 tonttia, ja kaupunki täytti tätä velvoitetta myös rajojensa ulkopuolella omistamallaan mailla. Esimerkiksi Espoossa muodostettiin noin 1200 tonttia Albergan ja Bredvikin kartanoiden alueille.

Maansaantioikeus myönnettiin usein myös rintamamiehelle, joka ei lain edellyttämällä tavalla ollut tällaisen yhteiskunnan tuen tarpeessa. Esimerkiksi Espoossa maanlunastuslautakunta oli tehnyt asutussuunnitelman osalle Westendin aluetta, ja maanomistaja vastusti sitä esittämällä, että alue oli tarkoitettu ja osaksi jo muodostunutkin varakkaiden ihmisten huvilayhdyskunnaksi. Tällöin lautakunnan jäsen, joka oli myös asukkaanottolautakunnan puheenjohtaja, esitti luettelon henkilöistä, joille oli suunniteltu annettavaksi nämä tontit. Joukossa oli hallitussihteerejä, everstejä, liikemiehiä ym. varakkaiksi tunnettuja henkilöitä.¹⁸

Yksi MHL:n kaupungeille tuoma ongelma oli se, että monessa kaupungissa tontit oli perinteisesti luovutettu vuokraamalla, kun taas MHL velvoitti luovuttamaan tontit omistusoikeudella. Toinen ongelma syntyi siitä, että kaupunkia ei nyt voitu kehittää vain oman pitkäjänteisen kaavoituspolitiikan mukaisesti vaan sen ohitti MHL:n mukainen kiireellinen asuttaminen. Esimerkiksi Lahdessa piti maansaajille perustaa omakotitontteja noin 1 000 kappaletta, mikä oli lähes kolmannes aikaisemmasta omakotitalokannasta. Kaupungit eivät siis voineet ohjata kehitystään entiseen tapaan oman maapolitiikkansa pohjalta, mutta kaupunkien vastustuksen vuoksi asutusviranomaiset hyväksyivät tietyissä tapauksissa myös tonttien vuokrauksen.¹⁹

MHL:n mukaan maanlunastuslautakunnilla oli oikeus myös kaupungeissa lunastaa maata kunnaltakin sekä laatia asutussuunnitelmia ja tehdä niitä myös kaavan muotoon.

Yleensä kaupungeissa kuitenkin noudatettiin käytäntöä, jossa maanlunastuslautakunta määrittäi asutustarkoituksiin soveltuvat alueet ja kaupunki laati niille asemakaavan. Asutusviranomaiset vaativat usein kaupunkeja muodostamaan suurempia tontteja, kuin mitä kaupunki muutoin olisi tehnyt. Esimerkiksi Lahdessa tonttikoko oli 1 200–3 000 neliometriä. Se antoi mahdollisuuden pienimuotoiseen viljelyyn aikana, jolloin vielä esiintyi elintarvikepulaa. Luonnollisesti kaupungeissa muodostettiin eniten asuntotontteja, mutta edellytyksistä riippuen myös erikokoisia tiloja.²⁰

Yksi kaupunkeja koskeva MHL:n muutos oli vuonna 1949 säädetty *Lex Raatikainen* (ministeri Jussi Raatikaisen mukaan), jonka mukaan maansaantiin oikeutettu saattoi vaihtaa maansaantioikeutensa kerrostalo-osakkeen saantiin. Tämä oli tarkoitettu tukeman erityisesti kaupunkisiirtoväkeä, mutta jotkut isommankin tilan saantiin oikeutetut käyttivät tätä hyväkseen. Tämän lain mukaan rakennettiin 1950–1960 yhteensä 99 kerrostaloa, joissa oli 3255 asuntoa. Näistä asunnoista vain pieni osa tuli siirtoväelle. Helsingille tämä lainmuutos oli erityisen tärkeä, sillä yli kolmasosa Helsingin maansaajista voitiin sijoittaa näihin kerrostaloihin.²¹

3.7 Esimerkkitapaus: Mäntsälä²²

Mäntsälässä muodostettiin tiloja, tontteja ja lisäalueita yhteensä 824, joista siirtoväelle 406 ja mäntsäläläisille 418. Uusista viljelysaloista saivat siirtoväkeen kuuluneet maanviljelijät ymmärrettävästi pääosan, kun taas asuntotiloista ja -tonteista pääosa meni mäntsäläläisille. Lisämaat kohdistettiin tietenkin kunnassa vanhastaan asuneille.

Muodostetut alueet	Siirtoväelle (kpl)	Mäntsäläläisille (kpl)
Viljelysaloja	291	46
Asuntoviljelysaloja	54	17
Asuntotiloja	40	85
Asuntotontteja	21	72
Lisämaa-alueita		198
yhteensä	406	418

Siirtoväen asuttaminen kasvatti Mäntsälän asukasmäärää tuntuvasti. Kun kunnassa oli 1940 asukkaita 7713, niin 1949 vastaava luku oli 10965, kasvua oli siis yli 40 prosenttia. Näin suuri väestön lisäys aiheutti monia heijastusvaikutuksia kuntaan. Mäntsälä oli vanha kartanopitäjä ja sinne sijoitettiin runsaasti siirtoväkeä, erityisesti kirvulaisia. Se oli ennen sotia myös poliittisesti oikeisto-vasemmistovoittoinen kunta, missä keskustan rooli oli vähäinen. Vasemmisto sai 1939 äänit 54,6% ja IKL 18,9 %, kun maalaisliiton osuus oli 7,7 %. Karjalaisten tulo muutti tilanteen. Vuoden 1958 vaaleissa maalaisliitto sai äänistä 42,9 % ja toiseksi suurin puolue SDP 18,5 %.

Siirtoväki toi mukanaan myös rahaa ja uusia toimintoja. Kirvulainen osuuskassa liittyi mäntsäläläiseen, uusia maamiesseuroja perustettiin ja niille rakennettiin toimitaloja. Monet kannakselaiset marittayhdistyksetkin jatkoivat toimintaansa mäntsäläläisinä.

Kunnan vanhatkin asukkaat saivat hyötyä laajoista peruskuivatuksista sekä uusien teiden ja sähkölinjojen rakentamisesta. Karjalaiset antoivat merkittävän panoksen myös kunnallishallintoon, elinkeinoelämään, järjestötyöhön ja kulttuuritoimintoihin.

4 Maanhankintalain vastustajat

4.1 Lain valmisteluvaihe

Maanhankintalaki hyväksyttiin Eduskunnassa suurella enemmistöllä eli suurta yhteisvastuuta tuntien. Tosin erilaista vastustustakin maassamme esiintyi. Puolueista kokoomus oli eniten

MHL:n säätämistä vastaan ja sai taakseen mm. J.K.Paasikiven, joka pelkäsi liian laajan asutuslain vievän maan vararikoon.²³

Kaikkia maareformeja aina myös vastustetaan, monistakin syistä. Vastustajia ovat mm. suuret maanomistajat, jotka pelkäävät maa-alueiden menetyksen ohella myös poliittisen vaikutusvaltansa pienenemistä. Yksi vastustajien ryhmä on myös markkinatalouden kritiikittömät kannattajat, jotka vastustavat kaikkea mahdollista julkisen vallan puuttumista asioihin (vaikka ongelmat olisivat johtuneet juuri ”vapaista” markkinoista).

Tämän lain vastustus tuli voimakkaimmin juuri maatalouden piiristä. Esimerkiksi *Maataloustuottajien keskusliitto MTK* vastusti jo pika-asutuslakia järjestämällä 1940 eri puolilla maata kansalaiskokouksia ja tekemällä julkilausumia sitä vastaan. Kun MTK:ssa oli kuitenkin huomattava määrä myös karjalaisia jäseniä, kokivat monet tällaisen toiminnan epäoikeutetuksi. Tämän ristiriidan poistamiseksi perustettiinkin 1945 *Maanomistajien Liitto*, joka pyrki erityisesti suojaamaan yksityistä omistusta asutustoiminnan vaatimilta lunastuksilta.²⁴

Näkyvimpiä vastustajia olivat MTK:n johtokunnan puheenjohtaja professori Juho Jännes ja Helsingin yliopiston maanviljelystalouden professori Rurik Pihkala. Professorit esittivät, että suuria tiloja pilkottaessa vaarantuu koko maan elintarvikehuolto, minkä seurauksena voi olla nälänhätä (eli koittaa Vennamon päivät). Jännes jopa katsoi myös, että karjalainen viljelijä hyöttyy kohtuuttomasti saadessaan entistä parempia tiloja. Professorien pelottelu osoittautui aikanaan perusteettomaksi: nälänhätää ei tullut vaan tilanne muuttui ajan mittaan ylituotannoksi.²⁵

4.2 Asutustoiminnan jälkikritiikkiä

Asutustoimintaa on kritisoitu myös siten, että tuloksena on suuri joukko elinkelvottomia pientiloja, jotka pian kuolevat pois. Tälle väitteelle löytyy perusteluita, mutta sodanjälkeisellä asuttamisella oli ensi sijassa yhteiskuntapoliittiset tavoitteet. Haluttiin välttää pakolaisleirien syntymistä ja sellaisiin usein liittyvää yhteiskunnallista levottomuutta. Sen vuoksi oli saatava siirtoväki asutetuksi ja usein (työttömyysuhan alaiset rintamamiehet) kiinnitetyiksi rakentavaan työhön, jossa tuotettiin oma asunto ja monille myös oma työpaikka. Kun 1960-luvulta lähtien alkoi esiintyä maaltamuuttoa ja tilaluvun vähenemistä, tapahtui tämä kehitys samassa suhteessa niin vanhojen tilojen kuin asutustilojen osalta.²⁶

Aikalaisarvostelijoiden ohella on silloin tällöin muitakin asutustoiminnan moittijoita esiintynyt. Yksi näkyvimmistä oli ”valtakunnanvalittaja ja kriitikko” Erno Paasilinna, joka 1996 ilmestyneessä muistelmateoksessaan *Tähänastisen elämäni kirjaimet* mm. kysyi miksi ihmisiä ei sijoitettu toimivien kylien yhteyteen vaan vietiin metsiin ja soille, missä eivät voineet saada tukea jo rakennetusta yhteisöstä ja viljellyistä maista. – Tähän kritiikkiin on todettava, että MHL:n mukaan siirtoväestö tuli sijoittaa kielensä, uskontonsa sekä entisten asuinpaikkojensa perusteella siten, että entinen naapuriyhteys säilyi ja luonnonolosuhteet olivat vastaavanlaisia. Tältä pohjalta pääasiallisiksi sijoitusalueiksi tulivat Etelä- ja Keski-Suomen sisämaa-alueet. Valmista peltoakin lunastettiin huomattavat määrät, mutta uuttakin peltoa raivattiin 150 000 ha korvaamaan sitä vajetta, jonka synnyttivät Karjalaan jääneet 280 000 peltohehtaaria.

Paasilinna väitti edelleen, että asutusalueet muodostettiin yhtenäisiksi pakolaisleireiksi, niin kuin vastaavissa sodanjälkeisissä väestönsiirroissa kaikkialla on tehty. Tämä väite on mahdollisimman kaukana totuudesta. Suomessa saatiin tarvittava asutuslaki hyvin nopeasti ja siirtoväen asuttaminen oli pääosin toteutettu 1950-luvun alkupuolella. Tässä voi viitata Asko Saarelaisen saamiin kommentteihin, joita hän sai haastatellessaan Pielisjärvelle sijoitettuja maansaajia: ”Asutustilallisten lähes yksimielisen arvion mukaan asuttaminen oli oikea ratkaisu, sillä muita vaihtoehtoja ei juuri ollut. Oma kotitila tarjosi asuinpaikan ohella yrittämisen vapauden sekä kohtuullisen toimeentulon ja turvallisuuden tunteen

tulevaisuudesta elintarvikepulankin vallitessa. Uusi kotitila lopetti siirtoväen ainaisen kiertelyn ja tarjosi rintamamiehille mahdollisuuden sosiaaliseen nousuun rengeistä isänniksi.²⁷

Paasilinna väitti edelleen, että asutustoiminnalla pyrittiin tukemaan käsitystä köyhyyden ja alamaisuuden siunauksellisesta vaikutuksesta ja lisäämään alamaisen tyytymisen ja alistumisen ihannointia. Tämä väite on vielä mielikuvituksellisempi kuin edellä todetut. Petsamosta evakuoitu Paasilinnan perhe sai asutustilansa Tervolan syrjäkulmilta Varejoelta, viitisensataa kilometriä Petsamon eteläpuolelta. Siitä huolimatta ei Paasilinnan tunnetuista veljeksistä tullut nöyriä alamaisia vaan hyvin itsenäisiä kansalaisia – ja Ernosta suorastaan henkinen kapinallinen.

MHL:n jälkiarvioinnin voi tiivistää seuraavaan tapaan:

- a) Maataloussiirtoväki pystyttiin asuttamaan lyhyessä ajassa ja rintamamiehet ynnä kaupunkitonttien saajatkin kohtuullisen ajan puitteissa.
- b) Peloteltua nälänhätää ei syntynyt.
- c) Yhteiskuntarauha säilyi hyvänä, kun ihmisillä oli hyödyllistä työtä.
- d) Tilojen elinkelpoisuutta saatiin parannetuksi lisäämällä avulla.
- e) Asutustoiminnan yhteydessä rakennettiin maaseudulle uusia teitä ja tehtiin kuivatuksia; nämä hyödyttivät usein myös vanhaa asutusta. Lisäksi siirtoväki vahvisti monen kunnan elinvoimaa.
- f) Asutustoiminta hidasti jonkin verran tulevaa tilakoon kasvua.

4.3 Vertailua Saksaan

Toinen eurooppalainen maa, jonka harteille tuli suuren evakkojoukon asuttaminen oli Saksa. Sen siirtoväki oli kokenut erilaisia, osaksi sangen erikoisia vaiheita. Jo vähän ennen hyökkäystään Neuvostoliittoon oli Adolf Hitler esittänyt eri puolilla Eurooppaa jo vuosisatoja asuneille saksalaissukuisille kutsun tai vetoituksen palata rakentamaan kotimaata. Kutsua noudatettiin mm. Baltian maissa. Tätä siirtoväkeä sijoitettiin lähinnä Saksan itäosiin ja erityisesti ns. Warthelandiin, joka oli Puolalta 1939 vallattua aluetta.²⁸ Sodan lopputuloksena nämä alueet annettiin kuitenkin Puolalle, ja siten jo kertaalleen asutetut joutuivat taas hylkäämään kotinsa, nyt pakon edessä. Näistä noin kolmannes siirtyi Itä-Saksaan ja loput Länsi-Saksaan. Tosin itäpuolelle jääneistä osa siirtyi ajan mittaan oma-aloitteisesti länsipuolelle. Länsi-Saksassa oli evakuoitua väestöä 1948 n. 16 %, kun vastaava luku Suomessa oli n. 12 %.

Saksalaista siirtoväkeä kertyi kaikkiaan noin 12 miljoonaa henkeä, joista pääosa oli lähtöalueillaan ollut maatalousväestöä. Sen sijoittamisessa ei Saksassa lähdetty Suomessa omaksutulle linjalle, jossa suuren maareformin avulla järjestettiin pääosalle maatalousevakkoina uudet maatilat. Saksassa pääperiaatteeksi omaksuttiin vapaaehtoisuuden linja, jossa suurien maanomistajien ja joutomaiden haltijain toivottiin myyvän tai vuokraavan maitaan karkotetuille viljelijöille. Valtio antoi tukeaan lähinnä lainoilla ja avustuksilla. Osahelpotusta toi se, että sodan seurauksena oli moni maanviljelijä menettänyt henkensä, jolloin näiden tiloja tuli myyntiin. Samasta syystä noin 11 000 pakolaisviljelijää pääsi naimakaupan avulla uudelleen isännäksi. Monet entiset maanviljelijät siirtyivät uusiin ammatteihin.

5 Maaseudun asutuksen rakenne ja asutustoiminta

Isojaoissa ja uusjaoissa pitkään noudatettuna tilanmuodostamisen ohjenuorana oli pyrkimys sisäisen liikenteen minimoimiseen ja siten talouskeskusten sijoittamiseen mahdollisimman keskelle tiluksia. Tämä luonnollisesti hajautti maaseudun asutusrakenteen; naapurit jäivät etäälle toisistaan.

Sotien jälkeiseen asutustoimintaan liittyen käytiin jonkin verran julkista keskustelua tämän perinteisen menettelytavan mielekkyydestä. Olivathan yhteiskunnalliset olot paljolti muuttuneet niin, että ulkoiset yhteydet tulivat entistä tärkeämmiksi. Asemakaavaopin professori Otto-Iivari Meurman esitti kantanaan, että monia etuja saavutettaisiin ryhmittämällä taloja lähemmäksi toisiaan kylämuodostelmiksi. Tämän ajatuksen tyrmäsi maanjakotekniikan professori Pekka Kokkonen, joka puolusti vanhaa uusjakokäytäntöä ja piti Meurmanin ajatuksia kuolleena syntyneinä. Jälkeenpäin voidaan todeta, että Meurmanin esittämä periaate olisi ollut maaseudulle siunauksellisempi. Kokkosen seuraaja professori Arvid Wiiala omaksui jo uuden ajattelutavan. 1952 ilmestyneessä oppikirjassaan *Maatila ja sen muodostaminen* hän ytyi Meurmanin ajatuksiin toteamalla, että monia etuja voitaisiin saavuttaa ryhmittämällä talot entistä lähemmäksi toisiaan sellaisiksi kylämuodostelmiksi. Käytännössä se usein merkitsee pienryhmiä sopivien teiden varsilla.²⁹

MHL:n mukaan tuli syrjäisillä seuduilla ja mahdollisuuksien mukaan muuallakin pyrkiä muodostamaan laajahkoja alueita ryhmäasutuksen aikaansaamiseksi. Siten perustettiin suuri määrä väljiä kyläalueita, joille talouskeskukset yleensä sijoitettiin selvästi toisistaan erilleen, joskin yleensä yhteisen tien varteen. Sijoittaminen oli siis paljolti ”vanhan uusjakomallin” mukaista.³⁰ Kuitenkin asutustoimilla perustettiin myös joukko todella syrjäisiä ja yksinäisiä tiloja, joilla viihtyminen oli heikkoa ja arkinen elämä monin tavoin vaikeaa. Ongelmat vielä korostuivat, jos kyseessä oli ns. kylmä tila, jolla pellot ja pihapiirit oli raivattava korpeen.³¹

6 Maanmittareiden rooli asutustoiminnassa

Heti itsenäisyyden alussa – ja lainvalmisteluvaiheessa sitä aikaisemminkin – oli asutustoiminnan keskeinen henkilö maanmittari ja lakitieteen tohtori Kyösti Haataja, joka vielä maanmittaushallituksen pääjohtajana vastasi torpparivapautuksen ja Lex Kallion eräistä täytäntöönpanovaiheista. Nämä reformit vaativat maanmittarikunnan työpanosta muun muassa arviointi- ja tilanmuodostamisvaiheissa.³²

Kun torpparivapautuslaki ei koskenut taajaväkisten maalaisyhdyskuntien alueilla olevia vuokra-alueita, annettiin 1936 näiden lunastamista koskeva laki (120/1936), joka jälleen työllisti maanmittausvirkakuntaa. Samankaltaisia säännöksiä olivat 1958 annettu laki vuokra-alueiden lunastamisesta maalaiskunnissa (361/1958) sekä 1962 annettu laki vuokra-alueiden järjestelystä kaupungeissa ja kauppaloissa (218/1962). Viimemainitussa ei kuitenkaan ollut varsinaisena tavoitteena vuokratontin omaksi lunastaminen, vaan vuokrasuhteen jatkaminen 50 vuodella.

Siirtoväen pika-asutuslaki annettiin kohta talvisodan päättymisen jälkeen eli 28.6.1940 ja sitä ryhdyttiin nopeasti toteuttamaan. Jälleen maanmittarikunta oli valjastettu töihin, mm. pika-asutustoimikuntien puheenjohtajat olivat maanmittausinsinöörejä. Myös tilaksi muodostamisia ehdittiin suorittaa lähes 6 000 ennen jatkosotaa.³³

Vaativin osa sodanjälkeistä asutustoimintaa oli MHL:n toteuttaminen. Sekin oli suuressa määrin maanmittarien vastuulla, vaikka toimintaa keskushallinnossa johtanut Veikko Vennamo usein korosti, kuinka hän hoiti asuttamisen ja pelasti Suomen yhteiskunnallisilta ongelmilta. Raskaasta maanlunastustyöstä vastasivat maanlunastuslautakunnat, joita oli enimmillään 147. Niiden puheenjohtajat olivat maanmittausinsinöörit (paria poikkeusta lukuun ottamatta). Maanmittareita oli myös avustavissa tehtävissä sekä tarkastavissa elimissä. Alkuvuosina lähes koko maanmittauslaitoksen kenttäporras oli sidottu MHL:n toimeenpanoon.³⁴

7 Loppupäätelmiä

Itsenäisyydenajan koko asutustoiminnalle voi antaa arvosanan hyvä, joskin eri vaiheissa sillä oli erilaisia tavoitteita ja pieniä eroja onnistumisen tasossa.

Torpparivapautuksen päätavoite oli lunastaa maanvuokraajien alueet itsenäisiksi tiloiksi. Sen onnistumista kuvaa hyvin edellä jo mainittu kenraali Ehrnroothin näkemys, että kyseessä oli paras Suomen Eduskunnan koskaan säätämä laki. Lex Kallion tavoite antaa maata maattomille saavutettiin ainakin osittain, mitään haittavaikutuksia ei siitä koitunut.

Sotaan liittyneistä asutustoiminnoista siirtoväen pika-asutuslaki jäi toteutukseltaan keskeneräiseksi jatkosodan alkamisen takia, mutta siitäkin oli hyötyä maanhankintalain valmistelussa ja toteutuksessa. Itse MHL toteutuksineen oli todellinen suursaavutus vaikeissa olosuhteissa. Se varmisti siirtoväen asuttamisen ja antoi rintamamiehille mahdollisuuden hyödylliseen työhön ja sosiaaliseen nousuun. Epäilemättä se esti myös yhteiskunnallisten levottomuuksien syntyä. MHL:n tarkastusvaiheisiin osallistunut laamanni Harry Brotherus kuvaa asiaa kirjassaan *Vaeltava oikeus* seuraavasti: Maanhankintareformi oli kaikesta purnaamisesta huolimatta Suomen yhteisen kansan viimeinen herooinen teko – kaikkine herooiselle teolle ominaisine piirteineen.³⁵

Tähän suureen reformiin mahtuu varmasti joitakin virheeksi katsottavia asioita, joista merkittävin saattaa olla ns. kylmien tilojen muodostaminen. Kyseessä olivat tilat, joille ei annettu yhtään valmista peltoa, vaan kaikki oli raivattava. Se merkitsi monille maansaajille kohtuutonta rasitusta.

Kaikki nämä asutustoimet vaativat enemmän tai vähemmän myös maanmittarien ja maanmittauslaitoksen panosta, vaikka laitos ei ollutkaan suoranaudessa vastuussa lakien toimeenpanosta. Esimerkiksi MHL:n toteuttamisen raskain käytännön vastuu oli maanmittausinsinöörien harteilla heidän toimiessaan maanlunastuslautakuntien puheenjohtajina. Lauri Kantee on kertonut, että maatalousministeri Eemil Luukan kanta vaikutti ratkaisevasti siihen, että maanmittausinsinöörit nimitettiin näihin tehtäviin. Luukan tavoitteena oli, että lain toimeenpano tapahtuu sen kirjaimen ja hengen mukaisesti sekä nopeasti. Hän luotti maanmittausinsinööreihin sen perusteella, että hän oli kotipitäjässään uskottuna miehenä toimiessaan havainnut, että maanmittausinsinööri osaa tulkita lakia, jaksaa kuunnella ihmisiä, mutta – mikä tärkeintä – kuunneltuaan ja harkittuaan hän uskaltaa tehdä myös päätöksen.³⁶

Kuten edellä on mainittu, asutustoiminnalla on sen eri vaiheissa ollut myös vastustajia, jotkut ilmeisesti kestävämmän perustein, mutta jotkut myös etujen tai omaisuusarvojen menettäjinä. Menestys ylittää menetykset ylivoimaisesti. Erehdyksestä ei tässä yhteydessä voi puhua.

Lähdeluettelo

Ahokas, Osmo 2004: Karjalan Kannaksen evakuointi. Pilot-kustannus.

Brotherus, Harry 1966: *Vaeltava oikeus*. WSOY, Porvoo.

Haataja, Kyösti 1933: Maanmittauslaitos itsenäisyyden aikana. Teoksessa Suomen Maanmittauksen Historia, II osa. WSOY, Porvoo.

Hietanen, Silvo 1982: Siirtoväen pika-asutuslaki 1940 (väitöskirja). Helsinki.

Hämäläinen, Soini 2005: Sodan jälkeisestä asutustoiminnasta 60 vuotta. Karjala 23.6.2005.

Jussila, O: Suomen maanomistuksen historiaa. Yhteiskuntasuunnittelu 9/1972.

Kantee, Lauri 1983: Siirtoväen asuttamisen merkityksestä. Teoksessa Maanmittaus Suomessa 1633–1983. Maanmittaushallitus, Helsinki.

Kokkonen, Pekka 1946: Huomioita tilojen muodostamisesta nykyisessä asutustoiminnassa. Maanmittariyhdistyksen aikakauskirja 1946, s. 103–111.

Kähönen, U. 1968: Itsenäisyydenajan asutustoiminnan vaiheet. Asutustoiminnan aikakauskirja 1-2/1968.

- Laitinen, Erkki 1995: Vuoden 1945 maanhankintalain synty, sisältö ja toteutus. Teoksessa Erkki Laitinen (toim.): Rintamalta raivioille. Sodanjälkeinen asutustoiminta 50 vuotta. Atena Kustannus, Jyväskylä.
- Meurman, Otto-Iivari 1945. Valtakunnan asuttamisjärjestelmästä. Kansantaloudellinen aikakauskirja IV/1945.
- Meuman, Otto-Iivari 1946: Maaseudun valtakunnallisesta suunnittelusta. Maanmittariyhdistyksen aikakauskirja 1946, s.140–146.
- Naskila, Marja 1984: Maansaajien haastatteluja. Teoksessa Marja Naskila (toim.): Rakentamisen aika. Kirjayhtymä, Helsinki.
- Niukkanen, Juho 1951: Talvisodan puolustusministeri kertoo. Porvoo.
- Otavan Iso Tietosanakirja, osa 5.
- Paasilinna, Erno 1996: Tähänastisen elämäni kirjaimet. Otava, Helsinki.
- Palomäki, Antti 1997: Uudisraivausta asutuskeskukseen. Siirtoväen ja rintamamiesten asuttaminen Lahden kaupunkiin vuoden 1945 maanhankintalain nojalla. Lahden kaupunginmuseon tutkimus XXVIII/1997, Lahti.
- Rasila, Viljo 1976: Asutustoiminta. Teoksessa Tuottava maa.
- Saarelainen, Asko 1995: Raivaussavuista euroaikaan. Pielisjärven maaseutu yhteiskunnan muutoksissa 1945–1995. Teoksessa Erkki Laitinen (toim.): Rintamalta raivioille. Sodanjälkeinen asutustoiminta 50 vuotta. Atena Kustannus, Jyväskylä.
- Suomaa, Väinö 1983: Vuoden 1936 asutuslain ja vuoden 1940 siirtoväen pika-asutuslain toimeenpano. Teoksessa Maanmittaus Suomessa 1633–1983. Maanmittaushallitus, Helsinki.
- Suomaa, Väinö 1983b: Kuusamon ja Sallan kuntien maanhankintalain toimeenpano Sallan kunnassa. Teoksessa Maanmittaus Suomessa 1633–1983. Maanmittaushallitus, Helsinki.
- Virtanen, Pekka V. 1989: Kiinteistöopin perusteet I. Otakustantamo, Espoo.
- Virtanen, Pekka V. 1997: Menikö toisen maailmansodan jälkeinen maareformimme pieleen? Kanava 7/1997.
- Virtanen, Pekka V. 2003: Yhdyskuntasuunnittelun haasteita. Rakennustieto, Helsinki.
- Virtanen, Pekka V. 2004: Yleinen maapolitiikka.
- de Zayas, Alfred M. 1988: Nemesis at Potsdam. The Expulsion of the Germans from the East. University of Nebraska Press, Third, revised edition.
- Åberg, Viljo 1983: Maanhankintalain toimeenpano. Teoksessa Maanmittaus Suomessa 1633–1983. Maanmittaushallitus, Helsinki.

Lähdeviitteet

¹ Virtanen 2004, 77.

² Otavan Iso Tietosanakirja, 364.

³ Aspelund 1983, 224; Virtanen 2004, 77.

⁴ Rasila 1976, 202.

⁵ Kähönen 1968. Lunastettujen alueiden määrästä ovat eri tutkijat esittäneet jonkin verran erilaisia lukuja. Muun muassa Haataja (1933,14) toteaa kokonaisluvuksi 109 387.

⁶ Ks.karttaliite Haataja 1933, sivua 16 vastapäätä.

⁷ Hietanen 1982, 49-50.

⁸ Jussila 1972, 10.

-
- ⁹ Hietanen 1982, 109-112; Ahokas 2004, 66-67.
- ¹⁰ Ahokas 2004, 66; Niukkanen 1951, 205-206.
- ¹¹ Ks. Virtanen 1989, 78.
- ¹² Virtanen 1989, 77; Laitinen 1995, 124.
- ¹³ Ks. esim. Laitinen 1995, 123. Eri lähteissä on osaksi toisistaan poikkeavia tietoja.
- ¹⁴ Åberg 1983, 291.
- ¹⁵ Suomaa 1983b,308-318.
- ¹⁶ Åberg 1983, 292.
- ¹⁷ MHL 47§; Palomäki 1997, 31-32.
- ¹⁸ Brotherus 1966, 244-246.
- ¹⁹ Ks. esim. Lahden osalta Palomäki 1997, 48, 56–57, 70–77.
- ²⁰ Palomäki 1997, 56, 61, 82-83.
- ²¹ Åberg 1983, 292; Palomäki 1997, 92-97.
- ²² Tämän luvun tiedot perustuvat pääosin Soini Hämmäläisen artikkeliin ja hänen suullisesti 22.9.2005 antamiinsa tietoihin.
- ²³ Palomäki, 23.
- ²⁴ Virtanen 2004, 101; Palomäki 1997, 20-24.
- ²⁵ Laitinen 1995, 64-66; Virtanen 1997, 376; Virtanen 2004, 101.
- ²⁶ Saarelainen 1995, 216-234.
- ²⁷ Saarelainen 1995, 219.
- ²⁸ de Zayas 1988, 60.
- ²⁹ Meurman 1946; Kokkonen 1946; Wiiala 1952, 463-468; Virtanen 2003,60-61.
- ³⁰ Åberg 1983, 304.
- ³¹ Ks. esim. Naskila 1984, 189-190.
- ³² Haataja 1933, 10–16; Aspelund 1983, 225–234.
- ³³ Suomaa 1983, 270-281.
- ³⁴ Åberg 1983, 293-298.
- ³⁵ Brotherus 1966, 201.
- ³⁶ Kantee 1983, 320.